

مولوی شناسی در شبه قاره

دکتر محمد ناصر*

چکیده:

مولانا جلال الدین محمد، عارف بزرگ و شاعر بی همتای فارسی، در هشت قرن گذشته شاعران و شعر دوستان، عارفان و متصوفان، پژوهشگران و سخن سنجان شبه قاره را به شدت تحت تاثیر قرار گذاشته است. در طول این دوره هیچ نویسنده یا شاعر را نمی توان یافت که زیر نفوذ افکار آسمانی و اندیشه های الهامی و شعر ملکوتی مولوی قرار نگرفته نباشد.

در شبه قاره تاریخ مولوی شناسی از همان اواخر قرن هفتم هجری آغاز می گردد. هنگامی که عراقی همدانی، معاصر مولوی، در همان زمان به رنگ وی در شهر مولتان غزل های شور انگیزی می سرود. در دوران بعدی با مرور زمان هیچ گاه از اهمیت مولوی شناسی در شبه قاره کاسته نشد و دانشمندان به نگارش تراجم و شروع و تفاسیر کلی و جزئی مثنوی معنوی و حتی غزلیات پر شور عرفانی از دیوان کبیر و تهیه انتخاب و گزیده ها از آثار منظوم و منثور مولوی پرداختند. در این مقاله تاریخچه مولوی پژوهی در شبه قاره، همراه با معرفی آثار مهمی از جمله تراجم و شروع و نقد در عرصه مولوی شناسی معرفی و مورد بحث قرار می گیرد و افزون بر آن ذکری از مولوی شناسان معاصر نیز در میان آمده است. در پایان مقاله امکانات آینده مولوی پژوهی در شبه قاره به ویژه پاکستان به جامعه دوستداران مولوی ارائه می گردد.

واژه های کلیدی: مولوی شناسی، شبه قاره، دیروز، امروز و فردا

*عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور-پاکستان

مولانا جلال الدین محمد بلخی [۶۰۴-۶۷۲ق]، بزرگترین و مهمترین و برجسته ترین شاعر عرفان اسلامی؛ سراینده مثنوی معنوی، شگفت ترین و ممتاز ترین دایرة المعارف تصوف اسلامی؛ گوینده دیوان شمس تبریزی، مجموعه پر شور ترین غزلیات فارسی؛ از محبوب ترین شخصیات تاریخ بشر به شمار می رود. در هشت قرن گذشته صد ها کتاب و مقاله درباره زندگانی و شخصیت و شعر و فکر و هنر و اندیشه وی به سلک نگارش در آمده است، بازهم حکایت عشق و علاقه با مولوی پایانی ندارد، مستسقی تشنه می میرد، و آب هم چنان باقی می ماند. او نه تنها به عنوان یک شاعر توانا و نویسنده با قریحه، بلکه از حیث صوفی با صفا و عارف کامل و عاشق و آراسته و مجذوب آشفته نیز محبوبیت بی همتایی دارد.

مولوی در قرن هفتم هجری قمری می زیسته است. زمانی که مغولان سه پیر ایران را به غارت بردند. صدها هزار نفر کشته به جای گذاشتند. در این دوره کشت و کشتار مولوی شمع امید را فروزان نگه داشت، و شاعران و عارفان قرون بعدی را بشدت تحت تاثیر قرار داد.

دین مبین اسلام و زبان شیرین فارسی در کنار هم دیگر وارد شبه قاره شدند. دیری نگذشت که فارسی به عنوان زبان ادبی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و حتی رسمی و درباری پادشاهان مسلمان اهمیت و محبوبیت فراوانی به دست آورد. شاعرانی مانند مسعود سعد سلمان، ابوالفرج رونی، رابعه بنت کعب خضداری، حسن دهلوی و امیر خسرو آثار گرانبهایی به جای گذاشته. عده زیادی از شاعران و نویسندگان ایرانی، بنا بر محیط سازگار و شرایط بسیار مناسب و سرپرستی کم نظیری پادشاهان و وزیران و درباریان روی به شبه قاره گذاشتند. اما شهرت و محبوبیت که مولانا جلال الدین محمد، معروف به مولانا یا مولوی یا رومی در این دیار کسب کرد، بدون هیچ شک و تردید ماندنی ندارد. مردم عامه شبه قاره، از نظر تاریخی، به عرفان و تصوف گرایش داشته اند. پس بنا بر دلایلی آثار مولوی، به ویژه مثنوی معنوی که در واقع دایرة المعارف برگ تصوف اسلامی است، با استقبال فوق العاده ای روبه رو شدند. در هشت قرن گذشته، در شبه قاره، کمتر شاعری می توان پیدا کرد که به طور مستقیم یا غیر مستقیم تاثیری از این مرد بزرگوار نپذیر

فته باشد- بعضی ها آثار وی را جمع آوری کردند- برخی ها به شرح و تفسیر مثنوی پرداختند یا آن را به زبان های بومی برگرداندند- شاعران توانا و با قریحه در استقبال وی مثنوی های سرودند- منتقدین حواشی نوشتند- سخن سنجان ارزش و اهمیت آن را مطرح کردند- استادان برای استفاده شاگردان گزیده ها و چکیده ترتیب دادند- عارفان و صوفیان لطایف معنوی بردند- عاشقان و شیفتگان محافل سماع را گرم کردند- پژوهش گران نکات دقیق را روشن ساختند- خلاصه این که در هشت قرن اخیر مولوی محور و مرکز و اصل و اساس ادب و عرفان در شبه قاره بوده است-

مولوی شناسی در شبه قاره موضوعی است بسیار دامن دار و پهنای، البته همه نکات را نمی توان در ظرف یک مقاله ای گنجاند- در اینجا به اشاره ای اکتفا می کنیم-

شروع فارسی مثنوی:

چنان که مطرح شد، مردم شبه قاره، از همان اوایل، مثنوی را با دلگرمی پذیرفتند- این هم روشن است که فارسی زبان بومی این منطقه نبوده، و درک مطالب مثنوی برای مردم عامه دشوار بوده است- پس برای رفع این مشکل شروع متعددی حتی به زبان فارسی نوشته شدند- مهمترین آنها بدین ترتیب هستند-

۱- لطایف المعنوی من حقایق المثنوی:

از عبداللطیف کبیر عباسی گجراتی [۱۰۴۸ق] که آن را در ۱۰۳۲ق به نام شاه جهان [۱۰۳۷-۱۰۶۸ق] نوشته است- او در این اثربیت های دشوار مثنوی، عبارات و احادیث عربی و آیات قرآنی را شرح کرده است [لکنو، ۱۲۸۲ق]- افزون بر این عبدالملک یک بار هم مثنوی معنوی را بابیش از ۸۰ نسخه که در هرات، کابل و برهانپور یافته بود، تصحیح کرده آن را نسخه ناسخه مثنویات سقیمه نامید- این تصحیح در ۱۰۳۲ق پایان گرفت و دست نویسی- از آن به شماره or.1210 در کتابخانه موزه بریتانیایی نگه داری می شود- وی همچنین دیباچه های برشش دفتر مثنوی نوشته که آن ها را در اثری به نام مرآت المعنوی / مرآت المثنوی گرد آورده است-

۲- اسرار مثنوی و انوار معنوی / اسرار نامه / شرح مثنوی معنوی:

از خویشگی قصوری چشتی، غلام معین الدین عبدالله، عیدی [۱۰۴۳- پس از ۱۱۰۶ق] که گویا تنها شرح دفتر یکم مثنوی است- نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۱۱۱۹ در کتابخانه گنج بخش، مرزک تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در اسلام آباد، نگه داری می شود-

۳- مفتاح المعانی:

اثر عبدالفتاح احمد آبادی [۱۰۹۰ق] در سه دفتر- شاگرد او به نام هدایت الله، این اثر را که نخست پراکنده بود، در ۱۰۴۹ ق گرد آورد- دست نویس آن به شماره ۱۱۰۳ در کتابخانه دیوان هند نگه داری می شود-

۴- در مکنون/ انتخاب و شرح مثنوی معنوی:

از سید عبدالفتاح حسینی عسکری احمد آبادی که گزارشی به نظم و نثر مثنوی است- عبدالفتاح این کتاب را به روزگار اورنگزیب [۱۰۶۸-۱۱۱۸ق] و گویا به نام هم او نوشته است- وی اثر را با ده بیت در ستایش اورنگزیب آغاز کرده است- نسخه ای دست نویسی از این اثر به شماره ۷۹ در کتابخانه خدا بخش پتنا/بانکی پور نگه داری می شود-

۵- شرح مثنوی معنوی:

از میر محمد نور الله احرار [۱۰۷۳ق] که گلستان سعدی و زلیخای جامی را نیز شرح کرده است- او به هنگام مقابله نسخه ها، در حاشیه نسخه های خود یاد داشت هایی می نوشت که آن ها را به خواهش شاگردانش یک جا گرد آوری کرده است- نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۲۳۶ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود-

۶- فتح مثنوی / شرح مثنوی معنوی:

از شاه فتح محمد [۱۰۸۰ق] فرزند عیسی جند الله برهانپوری که شرح دفتر چهارم، پنجم و ششم مثنوی است و مولف آن را در ۱۰۷۸ق نوشته است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۵۵۱/۲۹۱ روم در کتابخانه عمومی خیر پور، پاکستان، نگه داری می شود.

۷- مغنی / المغنی:

از محمد عابد که مولف در ۱۱۰۰ق بدان آغاز کرده است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره 2966pi, VI, WN در کتابخانه پنجاب لاهور، پاکستان، نگه داری می شود.

۸- شرح مثنوی معنوی:

از شکر الله خان خوافی هندوستانی / خاکسار [۱۱۰۸ / ۱۱۱۲ق] که آن را به روزگار اورنگزیب و به خواهش عاقل خان رازی نوشته و در دیباچه نیز از او ستایش کرده و از کمک های او در گزارش مثنوی یاد کرده است. گمان برده اند که این شکر الله خان، همان شکر الله خان داماد عاقل خان رازی خوافی است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره Du 115 در کتابخانه دانشگاه داکانگه داری می شود.

۹- شرح مثنوی معنوی / اسرار الغیوب:

از خواجه ایوب / ایوب لاهوری پارسا [۱۱۵۵ق] که در ۱۱۲۰ق آن را به پایان برده است. این اثر گزارش دشواری های هرشش دفتر مثنوی است. وی نخست واژه های دشوار را تفسیر کرده و سپس به شرح ابیات پرداخته است. خواجه ایوب همچنین اقوال و توجیهات شارخان دیگر را نقد و جرح و تعدیل کرده و برای این که معنی بیت را روشن تر سازد از کلمات و حالات و خوارق عادات مولانا نیز نمونه آورده است. فروزانفر در دیباچه شرح مثنوی شریف این شرح را اسرار الغیوب نامیده است. این اثر در تهران به چاپ رسیده است. دستنویس های متعدد این شرح در کتابخانه های مختلف پاکستان نگه داری می شوند.

۱۰- حل مثنوی:

از محمد افضل لاهوری / افضل الہ آبادی، متخلص بہ محقر [۱۲۴ق] کہ گزارش شش دفتر مثنوی است و در ۱۱۰۴ق تدوین یافته است۔ نسخہ ای دست نویس از این اثر بہ ہمراہ شرح مثنوی نور اللہ احراری بہ شمارہ: Add/16771 در کتابخانہ موزہ بریتانیایی نگہ داری می شود۔ وی اثری ہم بہ نام تفریح الطالبین فی ارادت مولانا شمس الدین دارد۔

۱۱- شرح بیت:

از شیخ عبدالاحد و حدت سرہندی [۱۲۶ق] کہ در گزارش این بیت است: "علم حق در علم صوفی گم شود۔ این سخن کی باور مردم شود"۔ نسخہ ای دست نویس از این اثر بہ شمارہ ۱۱۳۱ در کتابخانہ گنج بخش اسلام آباد، پاکستان، نگہ داری می شود۔

۱۲- مخزن الاسرار:

از شاہ ولی محمد اکبرآبادی کہ گزارش ہر شش دفتر مثنوی است و مولف در ۱۱۴۰ق بدان پرداختہ و در ۱۱۴۹ق آن را بہ پایان بردہ است۔ بدیع الزمان فروز انور در مقدمہ شرح شریف می نویسد، از شرح "بر ایضاح حر شش دفتر مثنوی و بالنسبہ کتابی مفید و متضمن دقایق بسیار و --- در لکناہو بہ طبع رسیدہ است۔"

۱۳- مثنوی گلشن اسرار:

اثر باقر علی خان نایطی کہ شرح منظوم برخی قطعات مثنوی معنوی است و در ۱۱۴۵ق بہ پایان رسیدہ است۔

۱۴- حاشیہ بر دفتر ششم مثنوی معنوی:

اثر الہی بخش فیض آبادی [۱۱۶۲ - ۱۲۴۵ق] کہ در ۱۳۰۶ق در کانپور بہ چاپ رسیدہ است۔

۱۵- شرح مثنوی معنوی:

از شاہ بھلول کول برکی جالندھری [۱۱۷۰ق] فرزند اوحد الدین میرزا خان بخاری مولف نثر الجواهر و نظم الدرر والمرجان۔ شاہ بھلول کہ شرح ہایی بر دیوان ہای حافظ، صائب تبریزی، غنی کشمیری و ناصر علی نیز نوشتہ است، در این اثر تنها دو دفتر از مثنوی را در ۱۱۲۹ق شرح کردہ است۔ نسخہ ای دست نویس از شرح دوم دفتر مثنوی بہ شمارہ ۶۳۶۲ در گنجینہ شیرانی دانشگاه پنجاب لاهور، پاکستان، نگہ داری می شود۔

۱۶- حاشیه مثنوی رومی:

نوشته امداد الله تهنوی [۱۲۳۳-۱۳۱۷ق] که در ۱۳۱۹ق در کانپور به چاپ رسیده است.

۱۷- دفع شبهات از ایات مثنوی:

از دیارام/ پندت دیارام کاجر، متخلص به خوشدل، که به روزگار عطا خان حاکم کشمیر [۱۲۲۲-۱۲۲۶ق] در سری نگر، کشمیر، روزگار به سر می برد. این اثر نامه ای از وی به سید کرم علی نامی است که در آن شباهی را که مردم درباره برخی ایات مثنوی معنوی داشته اند، پاسخ گفته است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۲ق ف ۵ در کتابخانه انجمن ترقی اردوی کراچی نگه داری می شود.

۱۸- شرح مثنوی معنوی:

از عبدالعلی محمد بن نظام الدین، مشهور به بحر العلوم لکنوی [۱۲۲۵ق] که بر دفتر های شش گانه مثنوی نوشته و در ۱۲۹۰ق در لکنو به چاپ رسیده است. بیشتر مطالب این چاپ با شرح مثنوی ولی محمد اکبر آبادی مطابقت دارد و هر دو شارح کو شیده اند که افکار مولانا را بر عقاید محی الدین ابن عربی تطبیق کنند. نسخه ای دست نویس از این اثر نیز به شماره ۷۱۵۸ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود.

۱۹- مفتاح المعانی:

از عبدالفتاح گجراتی که مولف آن را پس از ۱۲۷۴ق نوشته است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۷۷ در کتابخانه خدا بخش پتنا / بانکپور، هند، نگه داری می شود.

۲۰- هل مثنوی معنوی:

از امام عبدالعزیز بن شیخ علی محمد بن ملا خداداد که آن را هنگامی که در مسجد جامع پادشاهی اسلام آباد در اعتکاف به سر می برد، نوشته است. او برخی از ایات دشوار رامی آورد و سپس به شرح آن می پردازد. نسخه ای دست نویس از این اثر در کتابخانه مولانا محمد علی مکهد اتک نگه داری می شود.

۲۱- شرح یتی از مثنوی/ رساله در کشف معنی بیت مثنوی:

نسخه ای دست نویس از آن به شماره ۴ / ۹۱۸ / ۳۹۷۰ در گنجینه شیرانی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور نگه داری می شود.

۲۲- شرح بیتین مثنوی مولوی / نای نام:

از درویش محمد قادری که گزارشی از دو بیت نخست مثنوی است. گمان می رود که این اثر نامہ شارح به محمد قایم نامی است، اما روزگار هیچ یک به دست نیامده است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره N.M. 1968-160 در کتابخانه موزه می پاکستان در کراچی نگه داری می شود.

۲۳- شرح مثنوی معنوی:

از سید احمد ساکن جهندیان که نسخه ای دست نویس از آن در کتابخانه میان صاحب فتح جنگ کیبل پور نگه داری می شود.

۲۴- شرح مثنوی معنوی:

از شاه فقیر الله بن عبدالرحمان شکارپوری سندی که نسخه ای دست نویس از آن در کتابخانه پیر حسام الدین راشدی، در ایالت سند، پاکستان نگه داری می شده است.

۲۵- شرح مثنوی معنوی:

از محمد بن حسین البلخی نامی که نسخه ای دست نویس از آن به شماره ۳ ق ف ۳۲۵ در کتابخانه انجمن ترقی اردو، کراچی، پاکستان، نگه داری می شود.

۲۶- شرح مثنوی معنوی:

از محمد نعیم، که در آن مشکلات مثنوی شرح شده است. نسخه ای دست نویس از این اثر در مجموعه ای به شماره or.370 در کتابخانه موزه بریتانیایی، لندن، انگلستان، نگه داری می شود.

۲۷- شرح مثنوی معنوی:

از مولانا عبدالعلی فرزند نظام الدین فرزند قطب الدین السبکی / السالوی. نسخه های دست نویس از این اثر به شماره های ۸۷، ۸۳ و ۸۴ در کتابخانه خدا بخش پتنا/ بانکپور، هند، نگه داری می شود.

۲۸- شرح مثنوی:

از میر محمد هاشم که روزگارش به دست نیامد. این اثر شرح سه دفتر نخست مثنوی است و در آغاز هر دفتر نام شارح میر محمد هاشم آمده است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره o-192/7415 در گنجینه آذر، کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور، پاکستان، نگه داری می شود.

۲۹- فتوحات المعنوی / شرح طور معانی:

از مولانا عبدالعلی صاحب که گزارش مثنوی معنوی است- در نسخه ای دست نویس از این اثر که به شماره 33 DU در کتابخانه دانشگاه داکا، بنگلادش، نگه داری می شود، نام آن طور معانی آمده است-

۳۰- مکاشفات رضوی:

از مولوی محمد رضای لاهوری، از نویسندگان سده یازدهم هجری- این اثر نخستین بار در ۷۷۸۱م در لکنو چاپ سنگی شد- مکاشفات رضوی دار ایران نیز به تصحیح و اهتمام کورش منصوری چاپ و منتشر شده است [تهران، ۱۳۷۷ش]- گفتی است شرح مثنوی معنوی، اثر نظام الدین محمود شاه داعی شیرازی [۸۱۵-۸۶۹ق] نیز با تصحیح و پیشگفتار محمد نذیر رانجها، در دو جلد، در ۱۳۶۳ و ۱۳۶۴ش در اسلام آباد، پاکستان، به چاپ رسیده است-

۳۱- حیات المعانی، ایضاح المعانی:

شرح مثنوی معنوی از ملا جیون سیالکوٹی در پشتو اکادمی پشاور نگه داری می شود- شروع فارسی مثنوی، نوشته شارحان ناشناس:

۱- شرح مثنوی معنوی:

شرحی کوتاه بر مثنوی است- بشیر حسین می نویسد، گان می رود مولف آن میان عبدالله مولتانی [ز ۱۱۱۲ق] باشد- نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۲۹۸/۳۴۶ در گنجینه شفیع دانشگاه پنجاب لاهور، پاکستان، نگه داری می شود-

۲- شرح مثنوی معنوی:

مولف آن را در ۱۱۱۴ق نوشته و در پایان آن چنین آمده است: "دهم شعبان سنه یک هزار و یک صد و چهار ده این طومار شوق طی شد: وین طرفه که در شرح مثنوی: ۱۱۱۴ق تاریخ وی شد- "نسخه ای دست نویس از این اثر در کتابخانه مولانا محمد هاشم جان مجددی در کوئته، پاکستان، نگه داری می شود-

۳- شرح مثنوی معنوی:

از کسی که از شاه اسد الله شطاری قادری از فرزندان شاه بهاءالدین باجن به استادی یاد می کند و همروزگار مولوی عبدالعلی سهالوی [۱۱۲۵ق] بوده است- نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره: N.M. 1961-902 در کتابخانه موزه ملی پاکستان در کراچی نگه داری می شود-

۴- شرح مثنوی معنوی [دفتر سوم]:

شرح دفتر های چهارم و ششم است- نسخه ای دست نویسی- از این اثر به شماره ۵۹۰۲ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود-

۷- شرح مثنوی:

شرح دفتر های یکم تا چهارم است- نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۱۰۵۹ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود-

۸- شرح مثنوی معنوی:

شرحی کوتاه و فرهنگ دفتر های پنجم و ششم مثنوی است- نسخه ای دست نویسی از این اثر به شماره 394/7609-۵ در گنجینه آذر دانشگاه پنجاب لاهور، پاکستان، نگه داری می شود-

۹- شرح مثنوی معنوی:

شرحی کوتاه بر مثنوی و هل لغت های دفتر های دوم، سوم و چهارم آن است و در آن شارح هر بیت را جدا جدا شرح کرده است- نسخه ای دست نویس از اثر به شماره N.M. 1958-540 در کتابخانه موزه ملی پاکستان نگه داری می شود-

۱۰- شرح مثنوی:

از ولی محمد اکبر آبادی، دفتر اول، دوم، سوم؛ نول کشور، لکنو، ۱۱۴۰ق-

۱۱- حاشیه بر مثنوی:

از امداد الله مهاجر مکی، کانپور، هند ۱۳۱۹ ق-

۱۲- حاشیه مثنوی رومی:

از امداد الله تھانوی، کانپور، ۱۳۱۹ ق-

۱۳- جواهر الاسرار:

از حسین بن حسن سبزواری، شرح دفتر اول، دوم، سوم، نول کشور، لکنو، هند، ۱۸۹۴م-

شروح مثنوی به زبان های شبه قاره:

شروح به اردو:

۱- شرح اردو مثنوی مولانا روم:

از عبدالرحمان راسخ دهلوی [۱۳۲۵ق] فرزند محمد حسین فقیر دهلوی [دہلی، ۱۳۱۵ق]-

۲- رونمای مثنوی:

از مولوی محمد اشرف تھانوی کہ برگردان و شرح برخی اشعار مقدمہ مثنوی بہ زبان اردو است [دہلی، ۱۳۱۹ق]-

۳- کلید مثنوی:

از اشرف علی تھانوی [۱۲۸۰-۱۳۶۲ق]، کہ برگردان و شرح مثنوی بہ زبان اردو است۔
مؤلف شرح دفتر ہای یکم و ششم را خود تحریر کردہ است، اما چہار دفتر دیگر را او تقریر و شبیر احمد براد
زادہ او و حبیب احمد کیرانوی تحریری کردہ اند و این تحریر ہا بہ ترتیب شرح شبیری و شرح ہیپی نام دارند۔
بیشتر بخش ہای کلید مثنوی بین سال ہای ۱۳۲۵ تا ۱۳۳۴ ق در کانپور چاپ منتشر شدہ است۔

۴- کشف المفہوم، شرح اردو مثنوی مولانا روم:

از مولوی محمد بشیر صدیقی فاضل علیپوری، کہ آن را بہ فرمایش مولوی نور الحق و محمد حسین
نوشتنہ است۔ دیباچہ این اثر در حالات مولانا و شروع برخی اشعار دفتر یکم مثنوی است [لاہور، ۱۳۳۴ق]-

۵- مشرّح/ شرح و منظوم ترجمہ مثنوی مولانا روم مع حقیقی معنی:

بہ زبان اردو، از عبد اللہ عسکری، برگردان منظوم و شرہ منشور بخشی از دفتر یکم مثنوی بہ
زبان اردو بدین ترتیب است: متن مثنوی، برگردان بہ نثر، حل نکات و شرح، برگردان بہ نظم، برگردان
نحسین بیت مثنوی [لاہور، ۱۳۶۸ق]-

۶- بحر العلوم:

از رازی ہ برگردان و شرح دفتر پنجم مثنوی بہ زبان اردو است [لاہور، ۱۳۷۴ق]-

۷- مفتاح العلوم:

از مولوی نذیر عرشی مجددی دھنونی [۱۳۶۶ق] کہ برگردان و شرح مبسوط مثنوی است و
مؤلف آن را در ۱۳۴۴ ق بہ پایان بردہ است۔ شارح در این اثر حل لغات، چگونگی ترکیب نحوی، صنایع
لفظی و عروضی و نکات عرفانی و فقہی مربوط را بہ نثری روان و سلیس آوردہ است [چاپ ششم، لاہور،
۱۳۷۹ق]- [ت]

۸- کشف العلوم:

برگردان و شرح مثنوی از نویسندہ ای ناشناس بہ زبان اردو است [مرادآباد، بی تا]-

بہ زبان پشتو:

۱- اسرار العلوم:

از مولوی عبدالجبار بنگش قاضی کرم پاراچنار که شرح منظوم دفتر های یکم و دوم مثنوی به زبان پشتو است و مولف شعر های مولانا را نیز در بین آن آورده است. نسخه ای دست نویس از این اثر به خط مولف و تاریخ کتابت ۱۳۴۳ق، در کتابخانه پیشینو آکادمی پیشاور نگه داری می شود.

تراجم مثنوی به زبان های شبه قاره:

برای انتقال معانی و ابلاغ مطالب به مردم عامه مثنوی معنوی چندین بار به زبان های بومی شبه قاره برگردانده شده و عده برگردان های اردو نسبت به سایر زبان ها بیشتر است. تراجم مثنوی در تاثیر و نفوذ افکار ملکوتی و اندیشه های الهامی مولوی نقش بسزایی ایفا نمودند. شایان ذکر است ه غیر از تراجم منشور، برگردان های منظوم نیز دال بر محبوبیت مثنوی می باشند.

تراجم اردو:

۱- الهام منظوم: [منظوم، اردو]

از عاشق حسین سیاب صدیقی اکبر آبادی [۱۳۷۰ق] - ترجمه منظوم شش دفتر مثنوی به اردو است و سراینده آن را در ۱۳۴۷ق به پایان برده است. این شش دفتر با تجدید نظر فیروز الدین در لاهور به چاپ رسیده است [۱۳۴۷- ۱۳۵۰ق].

۲- باغ ارم: [منظوم، اردو]

از نشی مستعان علی که برگردان منظوم منتخبی از مثنوی است و سراینده آن را در ۱۲۴۴ق به نظم اردو در آورده است [بمبئی، ۱۲۶۹ق].

۳- بوستان معرفت: [منشور، اردو]

از عبدالمجید خان فرزند عبدالرحیم خان ساکن حافظ آباد [پیلی بحیت]، ترجمه مثنوی به اردو است، و مترجم در ۱۳۰۹- ۱۳۱۰ ق بدان پرداخته است [لکنو، ۱۳۲۶-۱۳۳۲ق].

۴- پیراهن یوسفی: [منظوم، اردو]

از محمد یوسف علی شاه فرزند محمد جلال الدین خان، ملقب به بانکی میان چشتی نظامی زنبیل شاهی گلشن آبادی، ترجمه منظوم مثنوی به زبان اردو همراه با شرح واژه های دشوار آن است و مولف آن را در ۱۹۳ق به درخواست پیر خود عبدالرحیم شاه درویش شاه جهان آبادی نوشته است. دفتر های شش گانه پیراهن یوسفی بارها در هندوستان چاپ و منتشر شده است.

- ۵- ترجمه مثنوی معنوی: [منظوم، اردو]
سروده عبدالواحد، شاعر اهل چیتا گانگ، بنگلادش، که ناتمام است.
- ۶- شجره معرفت: [منظوم، اردو]
از غلام حیدر گوپاموی، متخلص به حیدر، که بر گردان منظوم منتخبی از مثنوی به اردو است و وی آن را در ۱۲۹۸ ق سروده است.
- ۷- عقد گوهر [موسوم به موتیوں کا بار]: [منظوم، اردو]
از پیرزاده محمد حسین عارف مہی [۱۳۴۶ق]، فرزند سیف الرحمان، که بر گردان مظلوم یک صد حکایت مثنوی در بھر مثنوی به زبان اردو است [لاهور، ۱۳۱۸ق؛ دهلی، ۱۳۲۳ق].
- ۸- فیض العلوم: [منشور، اردو]
از الہی بخش کاندھلوی [۱۲۴۵ق] با همکاری ابوالحسن کاندھلوی که بر گردان دفتر یکم مثنوی معنوی به اردو است.
- ۹- قصیدہ معجزہ: [منظوم، اردو]
ترجمه منظوم از دفتر یکم مثنوی به اردو در بیان معجزه پیامبر اسلام در سخن آوردن سنگ ریزه ها در دست ابو جہل، که شاعری ناشناس آن را در ۱۰۲ ق سروده است.
- ۱۰- گلدستہ مثنوی / گلزار مثنوی: [منشور، اردو]
از مفتی جلال الدین احمد امجدی که بر گردان منتخبی از مثنوی به زبان اردو است و در ۱۳۷۸ ق مرتب و ترجمه شده است.
- ۱۱- مثنوی معنوی: [منشور، اردو]
از ازقاضی سجاد حسین [۱۸۹۳-۱۹۷۸] رئیس مدرسه عالی فتحپوری دهلی، ترجمه منشور مثنوی با مقدمه و حواشی به زبان اردو در شش دفتر است و به همت مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و موسسه انتشارات اسلامی در لاهور بر مبنای چاپ دهلی [۱۳۹۴ق] افست شده است.
- ۱۲- نالہ مضطر / تحفہ مظفر: [منظوم، اردو]
از مظفر نبی که بر گردان منظوم از مثنوی به زبان اردو است [دهلی، ۱۳۲۳ق].
و--- ده ها برگردان های دیگر- گفتی است که تراجم یاد شده نیز چندین بار چاپ منشتر شده است.

تراجم به زبان های غیر از اردو:

۱- ترجمه مثنوی: [منظوم، پنجابی]

از محمد دین شاه قادری سرودی سیالکوٹی که مثنوی بی سرنامہ منسوب به عطار را نیز به پنجابی گردانیده است۔ این ترجمه شش دفتر مثنوی بامتن فارسی به چاپ رسیده است [لاهور، ۱۳۵۷ق]۔

۲- ترجمه مثنوی: [منظوم، پنجابی]

از سیدامام علی شاه که نسخه ای دست نویس از آن به خط مولف در کتابخانه سید محمد حسین شاه بخاری در اجنبیانواله بخش شیخوپوره نگه داری می شود۔ بخشی از این ترجمه به نام تفسیر پنجابی منظوم مثنوی، به چاپ رسیده است۔

۳- مثنوی معنوی: [منثور، پنجابی]

ترجمه به نثر ساده پنجابی، از چودھری محمد افضل خان، انتشارات مولا بخش، لاهور، بی تا۔

۴- اشرف العلوم / چهره گشای مثنوی: [منظوم، سندی]

از دین محمد ادیب فیروز شاہی [۱۳۹۳ق]، ترجمه منظوم مثنوی به زبان سندی است و شرح چهل بیت از دیباچه مثنوی را نیز در بر دارد۔

۵- مثنوی معنوی: [منثور، سندی]

از غلام محمد شاهوانی، حیدر آباد [سند، پاکستان]، دو جلد، ۱۹۵۶-۱۹۵۷۔

۶- ترجمه و تلخیص مثنوی: [منثور، پشتو]

از عبدالاکبر خان اکبر عمرزی [۱۳۹۸ق]، در پیشاور به چاپ رسیده است۔

۷- اسرار العلوم: [پشتو، منثور]

از عبدالجبار بنگشن، بی جا، بی تا۔

۸- مثنوی معنوی: [کشمیری، منثور]

از میر شمس الدین حیرت، دو دفتر، بی جا، بی تا۔

۹- ترجمه انتخاب مثنوی: [منثور، بنگالی]

از گریش چندر سین [۱۲۱۴-۱۲۸۹ش] به زبان بنگالی۔

۱۰- رومیر مثنوی: [منثور، بنگالی]

اثر منیر الدین یوسف [۱۲۹۸-۱۳۶۶ش] که بر گردان مثنوی به زبان بنگالی، در داکا به چاپ

رسیده است۔

۱۱- مولانا رومی مثنوی شریف: [منثور، بنگالی]

اثر اظهر علی بختیاری که ترجمه بنگالی مثنوی است و جلد نخست آن در داکا به چاپ رسیده است.

۱۲- منثور کھانی: [منثور، بنگالی]

از نذر الحق، ترجمه بنگالی در داکا به چاپ رسیده است.

۱۳- منویر گلیو: [منثور، بنگالی]

ترجمه بنگالی مثنوی به قلم خلیل الرحمن در داکا، در سال ۱۳۴۶ ش به چاپ رسیده است.

۱۴- منویر گلیو: [منثور، بنگالی]

برگردان منثور بنگالی مثنوی به قلم عبدالستار، در داکا به چاپ رسیده است.

۱۵- مثنوی رومی: [منثور، بنگالی]

ترجمه بنگالی به قلم قاضی اکرم حسین است و در کلکته به چاپ رسیده است.

۱۶- مولانا نارومی مثنوی شریف: [منثور، بنگالی]

ترجمه بنگالی مثنوی از مولانا عبدالحق / عزیز الحق، سه جلد آن در داکا به چاپ رسیده است.

۱۷- مثنوی رومی: [منثور، بنگالی]

ترجمه بنگالی مثنوی به قلم مولانا عبدالمجید، در چهار جلد، در داکا، در سال ۱۳۶۵ ش به چاپ رسیده است.

استقبال از مثنوی معنوی:

مثنوی معنوی در طول هشت قرن گذشته هموار مورد توجه شاعران توانا و با قریحه بوده است. در ذیل مثنوی های معرفی می شود که سخنوران فارسی گوی شبه قاره در استقبال مثنوی معنوی مولوی سروده اند:

۱- اسرار معنوی/ فیوضات عجمی و اسرار معنی:

اثر ارزشمند میرزا مبارک الله واضح ساوجی، مخاطب به ارادت خان [۱۰۵۹-۱۱۲۸ق] که آن را در دو دفتر و ۶۶۶۶ بیت تدوین کرده و در ۱۱۲۶ ق به پایان رسانیده است. دست نویس از آن به شماره ۷۱۳ در کتابخانه موزه سالار جنگ نگه داری می شود.

۲- افتخار حسینی:

حسین بلخی [۷۶۰-۸۴۴ق] آن را به پیروی از مثنوی معنوی در چهار هزار بیت سروده است.

۳- تحفه احمد:

از حسن کشمیری، نزدیک ۳۵۰۰ بیت که وی آن را برای فرزندش صدر الدین احمد سروده است. نسخه ای دست نویس از این مثنوی به شماره ۵۹۸ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود.

۴- جنت العارفین:

سنة الله خرابات [۱۲۲۴-۱۲۹۷ق] این مثنوی عرفانی را در ۱۲۷۴ق سروده است و مثنوی او نزدیک ۳۲۴۰ بیت دارد. این اثر به شماره ۸۹۰-۲۹۰/۱۰ در کتابخانه خواجه سناء الله خراباتی نگه داری می شود.

۵- خردنامه خراباتی:

اثر سناء الله خراباتی [۱۲۲۴-۱۲۹۷ق] که مثنوی عرفانی دیگر به تقلید از مثنوی معنوی و در ۵۳۰ بیت است.

۶- خمسة رنگین:

اثر رنگین دهلوی [۱۱۷۰-۱۲۵۱ق] که در آن حکایات تمثیلی روایت کرده است.

۷- دلائل اللقا:

از میر بهکری، در کتابخانه گنج بخش اسلام آباد با شماره ۱۱۸۰۵ نگه داری می شود.

۸- رموز الطاهرین:

اثر باقر علی خان نایطی [۱۱۵۲ق] که آن را در ۱۲۱۹ق به پایان رسانیده است.

۹- سخن عالی:

مثنوی عرفانی به پیروی مثنوی معنوی از یک شاعر ناشناس، دستویس آن در کتابخانه دانشکده اسلامیہ پیشاور با شماره ۱۸۸۹ نگه داری می شود.

۱۰- سیر حقیقت:

مثنوی عرفانی در استقبال مثنوی معنوی از صابر صوفی در کتابخانه گنج بخش با شماره ۳۷۹ نگه داری می شود.

۱۱- شاهد عرشی:

میر محمد مومن عرشی اکبر آبادی، متخلص به عرشی [۱۹۰۱ق]، فرزند میر عبدالله خوش نویس، این مثنوی را در سه هزار بیت، در ۱۰۶۹ق سروده است.

۱۲- شمع العارفین و سجن الکافین:

مثنوی دیگر از خراباتی کشمیری، که مطالبی در شرح آیات، احادیث، تمثیل و رد برخی گروه های مذهبی دارد.

۱۳- مثنوی شیر و شکر:

از داود ملتانی، دستنویس آن با شماره ۶۳۹، ۳۶۵ [فهرست مخطوطات شیرانی] در دانشگاه پنجاب، لاهور نگه داری می شود.

۱۴- شورش نامه:

از عاجز، با شماره ۸۹، spi-۴۳۵۸، در دانشگاه پنجاب، لاهور، نگه داری می شود.

۱۵- مثنوی بی غم:

از سوامی بهوبت رای پیراگی کهتری، متخلص به بیغم [۱۱۳۲ق]، شاعری هندو که در سخنوری از شاگردان افضل سر خوش بوده و این مثنوی را در کمابیش دو پست بیت سروده است. نسخه ایک دست نویس از این اثر به شماره o-484/7710 در گنجینه آذر، کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، لاهور، پاکستان، نگه داری می شود.

۱۶- مثنوی گل و بلبل / مثنوی بو علی قلندر:

از شاه شرف الدین ابو علی بن سالار فخر الدین بن سالار حسن بن سالار عزیز چشتی، معروف به بو علی قلندر پانی پتی [۶۵۲-۷۲۴ق] که در ۱۳۱۵ق در لکنو [هند] به چاپ رسیده است.

۱۷- مثنوی ولی رام:

اثر ولی دهلوی [۱۰۷۸ق] که آن را در شش دفتر و دو هزار و چهار صد و چهل و سه سروده است. هر دفتر از این اثر در یک وزن است.

۱۸- مرقع:

از عاقل خان رازی / میر علی عسکر رازی، ملقب به عاقل خان و متخلص به رازی [۱۱۰۸ق]. وی این مثنوی عرفانی را در کمابیش ۳۵۰۰ بیت سروده است. سال تصنیف این مثنوی دانسته نیست.

نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره pi/VI5382/19 در کتابخانه مرکزی، دانشگاه پنجاب لاهور، پاکستان، نگه داری می شود.

۱۹- هشت بهشت:

از عبدالحکیم / عطای تتوی که مجموعه هشت مثنوی است و شاعر آن ها را در ۱۰۸۵ تا ۱۱۱۸ ق سروده است.

۲۰- عشق نامه:

از سته داعی در کتابخانه گنج بخش با شماره ۸۴۹ نگه داری می شود.

۲۱- گنج نامه:

از سید نقشبندی، در کتابخانه گنج بخش با شماره ۵۰۳۱ نگه داری می شود.

۲۲- گنج مخفی:

از مسکین کشمیری، در دانشگاه پنجاب، لاهور، با شماره Pi, ۲۳۳- ۱۳۱۵ نگه داری می شود.

۲۳- مثنوی دریا:

از سید عبدالفتاح حیدر آبادی، در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، ۳۰، ۳، ۲، ۳۵ [فهرست مخطوطات شیرانی] نگه داری می شود.

۲۴- مثنوی لطیف الدین:

از شیخ لطیف الدین، در کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور، با شماره ۱۰۲، spi ۴۲۶۸ [فهرست مخطوطات شیرانی] نگه داری می شود.

۲۵- نقاش و صورت:

از ناصر علی سرهندی، دستویس های متعدد از این اثر در کتابخانه های مختلف پاکستان، از جمله گنج بخش اسلام آباد و دانشگاه پنجاب لاهور نگه داری می شوند.

۲۶- نورس خیال:

از فایز دهلوی، دستنویسی در کتابخانه موزه ملی کراچی پاکستان، با شماره ۴۷۶- ۱۹۵۸ nm، نگه داری می شود.

گزیده های مثنوی:

۱- انتخاب لب لباب مثنوی:

از ناشناسی که پس از عبدالرحمان جامی روزگار به سر می برد، زیرا دو بیت آغازین آن بر گرفته از فی نامه جامی است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره N.M.528/112 در کتابخانه موزه ملی پاکستان در کراچی نگه داری می شود.

۲- انتخاب مثنوی معنوی:

گزیده اورنگزیب [۱۰۶۸-۱۱۱۸ق] در سر آغاز نسخه ای دست نویس از این اثر که در کتابخانه مخدوم سید شمس الدین گیلانی در اچ شریف، ایالت پنجاب، پاکستان، نگه داری می شود، آمده که انتخاب محی الدین اورنگ زیب است.

۳- انتخاب مثنوی معنوی:

از ناشناسی که آن را در بیت و هشت مقاله گردآوری کرده است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره N.M. 1961-903 در کتابخانه موزه ملی پاکستان در کراچی نگه داری می شود.

۴- انتخاب معنوی:

از ناشناسی. نسخه ای دست نویس از این اثر در کتابخانه جامعه ظهور العلوم اکبریہ سعیدیہ بصیر پور، اوکاره، ایالت پنجاب، پاکستان، نگه داری می شود.

۵- منتخب لب لباب مثنوی/ داستان های مثنوی/ لب لباب مثنوی:

از وجیه بن میر یوسف حسن/ حسین که در ۱۲۷۵ق آن را به خواهش پیرش میر سیف الدین نوشته است. این مجموعه در یک صد و یک داستان با سربندهای داستان اول، داستان دوم و... است. سپس بندی کوتاه به نثر، آن گاه داستان منظوم از مثنوی است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۱۵۳۱ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود.

۶- منتخب مثنوی/ منتخب المعنوی:

از علی قلی خان والہ داغستانی [۱۱۲۴-۱۱۷۰ق] نگارنده تذکره ریاض الشعرا، در چند دفتر، که دفتر دوم آن نزدیک ۷۰۰ بیت و در چهار فصل است. دفتر سوم آن کمابیش ۱۲۰۰ بیت و در چهار فصل است.

۷- منتخب مثنوی و معنوی/ انتخاب مثنوی معنوی:

از ناشناس که تنها منتخبی از دفتر چهارم مثنوی را گردآوری کرده است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره N.M. 1961-905 در کتابخانه موزه ملی پاکستان در کراچی نگه داری می شود.

۸- نهر بحر مثنوی/ گزیده مثنوی معنوی/ انتخاب مثنوی:

از عاقل خان رازی/ میر علی عسکر رازی، ملقب خان و متخلص به رازی [۱۱۰۸ق] با دیباچه ای از او که در آن تاریخ گزیش را ۱۰۸۱ق [نهر بحر مثنوی] آورده است. "دگر به فکر سال تاریخش شوی. با تو گوید" نهر بحر مثنوی" - نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۴۵۸ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود.

فرهنگ های مثنوی: [واژه نامه های مثنوی]

۱- کنوز المعنوی:

از اویس بن غلام سبجستانی که معاصر نور الدین جهانگیر گورکانی [۱۰۱۴-۱۰۶۷ق] بوده و در ۱۰۲۷ق به تدوین این اثر پرداخته است. نسخه ای دست نویس از این اثر به شماره ۸۹۱۲ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود.

۲- لطایف اللغات:

از عبداللطیف کبیر عباسی گجراتی/ یزدی [۱۰۴۸ق] که فرهنگ واژه های مثنوی است. و مولف آن را باهمکاری شاگردش مولانا ابراهیم دهلوی در دوازده سال تدوین کرده است. مولف در تدوین این فرهنگ از منابع معتبر سود جست و از این رو در مثنوی شناسی اثری ارزشمند است. این کتاب چندین بار در هند و در ایران نیز به چاپ رسیده است [لکنو، ۱۲۹۴ق؛ تهران، ۱۳۱۹ش]. نسخه های متعدد از این اثر در کتابخانه های مختلف پاکستان نیز نگه داری می شود.

۳- فرهنگ واژه های مثنوی:

از مولف ناشناس، دو نسخه با شماره ۶۹۷۵، و ۳۴۶۱ در کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد و چندین نسخ دیگر در کتابخانه های مختلف پاکستان نگه داری می شوند.

حکایت های مثنوی:

۱- حکایت های مثنوی معنوی:

مولف ناشناس آن را گرد آوردی کرده است. نسخه ای دست نویس از این اثر در کتابخانه حبیب الرحمن، سرگودها، ایالت پنجاب، پاکستان، نگه داری می شود.

۲- فهرست حکایت های مثنوی:

از مولفی ناشناس که حکایت پنج دفتر از شش دفتر مثنوی را در پنج دفتر گرد آوردی کرده است. نسخه ای دست نویس از این اثر در اداره تحقیقات اسلامی، اسلام آباد، پاکستان، نگه داری می شود.

احادیث مثنوی:

از عبداللطیف، که مترجم احادیث و قصص مثنوی [تهران، ۱۳۴۷ش] استاد بدیع الزمان فروز انفر به اردو است. در این اثر مواردی که مولوی از احادیث پیامبر اسلام استفاده کرده، با ذکر و جود روایات و مآخذ آن ها بررسی شده است.

آثار چاپی مولوی در شبه قاره:

مثنوی معنوی:

مثنوی معنوی بیش از هشتاد بار در شبه قاره به چاپ رسیده است. ما به ذکر چند چاپ مهم اکتفا می کنیم.

- به کوشش باقر شیرازی، بمبی، هند، ۱۲۷۰ق

- به کوشش احمد بن محمد خرم، بمبی، ۱۲۷۳ق

- به کوشش میرزا محمد هادی شیرازی، بمبی، ۱۳۰۱ق

- به کوشش مرزا حبیب الله، بی جا، ۱۸۸۷م.

نول کشور، لکنو، ۱۹۱۳م.

- کوشش رحمت الله، کانپور، ۱۹۶۱م.

- به کوشش محی الدین، نول کشور، لکنو، ۱۹۵۳م.

- انتشارات فیصل، لاهور، ۱۹۷۸م.

- قاضی سجاد حسین، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، موسسه انتشارات اسلامی، اسلام

آباد، ۱۹۷۸م.

همچنین ده ها گزیده و چکیده و خلاصه مثنوی نیز چندین بار چاپ و منتشر شده است.

دیوان شمس تبریزی:

دیوان شمس نیز در شبه قاره بیش از سی بار چاپ و منتشر شده است. به چند چاپ مهم اشاره

ای می کنیم:

- نول کشور، لکنو، ۱۸۷۹م، ۱۸۸۷م، ۱۹۲۴م.

- به کوشش محمد بن ملکداد، مطبع نول کشور، لکنو، ۱۹۲۴م.

- کانپور، ۱۸۷۹م.

- لکنو، ۱۸۸۵م، ۱۸۹۵م، ۱۹۲۴م.

گزیده های از دیوان شمس نیز بارها چاپ و منتشر شده است۔

شرح دیوان شمس:

۔ معارف شمس تبریز:

از حکیم محمد اختر، [اقتباس، ترجمہ، تشریح]، کتب خانہ مظہری، کراچی، بی تا۔

فیہ مافیہ:

۔ چندین بار چاپ شد کہ مهمترین آن با دیباچہ عبدالمجد دریا بادی، در ۱۹۲۸م توسط انتشارات

اعظم گرہ منتشر شد۔

کتابهای مستقل درباره مولوی و مثنوی معنوی:

برہمہ روشن است کہ مولوی در شبہ قارہ از اہمیت بیانندی برخوردار است و دہ ہا کتاب درباره

سرگذشت و زندگانی مولوی و آثاروی نگارش یافتہ است۔ ذکر آن ہمہ در این مقالہ کوتاہ محال است۔ بہ ذکر

چند کتب مہم کفایت می کنیم۔

کتابهای فارسی:

۔ اکرم، سید محمد، اقبال در راہ مولوی، لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، چاپ دوم، ۱۹۸۲م۔

۔ سپہ سالار، فریدون بن احمد، احوال مولانا جلال الدین رومی، کانپور، ۱۳۷۱ق۔

کتاب های اردو:

۔ آفتاب اصغر، ہشت گفتار درباره مثنوی، لاہور، ۱۹۸۲م۔

۔ باقر، محمد، تصوف رومی، دانشگاه پنجاب، لاہور، ۱۳۲۹ ش۔

۔ بدخشانی، مرزا مقبول بیک، مولانا روم تمثیل کی روشنی میں، لاہور، بی تا۔

۔ چغتایی، اکرام، پیر رومی و مرید ہندی، لاہور، سنگ میل، ۲۰۰۴م۔

۔ خلیفہ عبدالحکیم، حکمت رومی، لاہور، ادارہ ثقافت اسلامیہ، چاپ دوم، ۱۹۶۹۔

۔ ہمو، تشبیہات رومی، لاہور، ادارہ ثقافت اسلامیہ، ۱۹۵۹م۔

۔ ریاض، محمد، رومی کا تصور فقر، لاہور، اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۸۸م۔

۔ شبلی نعمانی، سوانح مولانا روم، لاہور، انشا پرس، ۱۹۵۲م۔

۔ نسیم، ک، ب، ارمغان رومی، پیشاور، انتشارات دانشگاه، ۱۹۷۹م۔

۔ یزدامی، خواجہ حمید، ذکر رسول مثنوی رومی میں، لاہور، مجلس ترقی ادب، ۱۹۸۵م۔

زبان بنگالی:

- غلام رسول محمد، مولانا جلال الدین رومی، داکا، ۱۳۴۳ش.
 - شمس الدین محمد اسحاق، بشویر یک رومی، داکا، ۱۳۵۳ش.
 - عبدالستار، مولانا رومی، داکا، ۱۳۵۹ش.
 - علی سرکار، محمد سلیمان، ابن العربی و جلال الدین رومی، داکا، ۱۳۶۳ش.
- یاد آور می شویم که در اینجا عمداً به عنوان مشتی از خروار تنها به چند کتاب اشاره شده. چون فهرست مفصلی را در کتاب مبسوط و ضخیم می توان گنجاند.

اقبال، بزرگترین و مهمترین پیرو مولوی:

در پایان مقاله بی جا نخواهد بود، اگر ذکری از اقبال لاهوری، پیر و راستین مولوی، در میان بیاوریم. سراسر جهان فارسی او رابه نام 'رومی عصر' می شناسد، و او خودش نیز از این امر آگاه بود و همین ادعا را داشت. در او ایل قرن چهار دهم اغلب کشور های اسلامی زیر سلطه اروپایی ها قرار گرفته بودند، و در آن زمان اقبال با هدف بیداری جهان اسلام و آزادی از پنجه استبداد غربی ها، با استفاده از اندیشه های ملکوتی مولوی، به سرودن اشعار نغز و شیرین و پُر شور و رنگین پرداخت. اگر اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی سده هفتم و قرن چهار دهم هجری را مورد مقایسه قرار دهیم، یکسانی و هم رنگی دو دوره مذکور بسیار چشمگیر است. امری بسیار جالب است که افکار و آثار مولوی در طول قرون گذشته، در شبه قاره، اگر چه با استقبال بیانندی روبه رو شده، و دانشمندان و سخن سنجان و منتقدان و شاعران و ادیبان طر از اول، هموار اندیشه های آسمانی و آثار الهامی مولوی را ستوده و از وی پیروی کرده اند. اما بررسی علمی نشان می دهد که هیچکس در پیروی از مولانا به پایه اقبال لاهوری نمی رسد، و او را می توان بزرگترین مولوی شناس و مهمترین پیرو او، نه تنها در شبه قاره، بلکه در سراسر جهان فارسی دانست.

امروز و فردای مولوی شناسی در شبه قاره:

در این مقاله سنت بسیار روشن و تابناک مولوی شناسی در شبه قاره بررسی قرار گرفته است. اما باید تذکر دهیم که استادان بزرگوار، پژوهشگران جوان، محققین کنجکاو، دانشجویان کوشا و دانشمندان پرتلاش، امروز هم چراغ جستجو را فروزان و پرچم میراث جاودان نیاکان را سر بلند و برافراشته نگه داشته اند. هیچ شکی نیست که عشق با مولوی و آثارش در رک و ریشه ما آمیخته است. هر سال کتابهای جدیدی از منتشر می شود. مقالات تازه تحقیقی چاپ می شود. پایان نامه های کارشناسی ارشد و رساله های دکتری که هر سال برای دفاع ارائه می شود، دال بر این امر است که نسل جوان ما نیز در عرس عشق و

علاقه با مولوی، گامی جلو می نهد- پس پیامی است برای ادب دوستان جهان و بویژه عاشقان مولانا که امروز مولوی شناسی در شبه قاره بسیار روشن و فردای آن، به خواست خدا، روشنتر است-

کتابشناسی منابع:

- احمد، ظهور الدین، پاکستان میں فارسی ادب [اردو]، جلد اول، دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۶۴م؛ جلد دوم، مجلس ترقی ادب، لاهور، ۱۹۷۴م؛ جلد های سوم- پنجم، اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۷۷م، ۱۹۸۵م، ۱۹۹۰م-.
- الانقروی، اسوع الدین اسماعیل، شرح کبیر انقروی [۶جلد]، ترجمه عصمت ستار زاده، تهران، انتشارات زرین، چاپ اول، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵ش-.
- بشیر حسین، محمد، فهرست مخطوطات شیرانی، اداره، اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاهور، جلد اول ۱۹۶۸م، جلد دوم ۱۹۶۹م، جلد سوم ۱۹۷۳م-.
- تسبیحی، محمد حسین، فهرست نسخه های خطی خواجه سناء الله خراباتی، راولپندی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۵۱ش-.
- همو، فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه گنج بخش، راولپندی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، جلد اول ۱۳۵۰ش، جلد دوم ۱۳۵۳ش، جلد سوم ۱۳۵۵ش-.
- همو، کتابخانه های پاکستان، جلد اول، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۵۵ش-.
- تفهیمی، ساجد الله، شعرای اصفهانی شهب قاره، اسلام آباد، مرکز فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۲ش-.
- تهرانی، آقا بزرگ، الذریعه الی تصانیف الشعیه [۲۶ جلد]، بیروت دارالاضواء، ۱۴۰۳-۱۴۰۶ق، ۱۹۸۳-۱۹۸۶م-.
- حقیقت، عبدالرفیع، تاریخ عرفان و عارفان ایرانی از با یزید بسطامی تا نور علی شاه گنا بادی، تهران کومش، چاپ دوم، ۱۳۷۲ش-.
- راهی، اختر، ترجمه های متون فارسی به زبان های پاکستانی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۴۰۶ق-.
- زرین کوب، عبدالحسین، سرنی، چاپ چهارم، تهران، علمی، ۱۳۷۴ش-.

- سبحانی، توفیق، نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران، شورای گسترش زبان و ادب فارسی، ۱۳۷۷ش.
- شاهد چوهدری، ترجمه هامتون فارسی به زبان پنجابی، فرهنگ، سال یازدهم، شماره های ۲۵ و ۲۶، بهار و تابستان ۱۳۷۷ش، صص ۲۳۳-۲۶۷.
- صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران [جلد ۵]، تهران، فردوس، ۱۳۷۱ش.
- عطا کریم برق، تراجم آثار فارسی به زبان بنگالی، قند پارسی، شماره ۶، دهلی، صص ۱۰۱، ۱۰۳.
- کریم زمانی، شرح جامع مثنوی معنوی [جلد ۶]، کریم زمانی چاپ اول، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۲-۱۳۷۸ش.
- کثوم ابوالبشر، "پیوند زبان فارسی و بنگالی"، مجله دانش، شماره ۵۱، اسلام آباد، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، ص ۱۸۵.
- گلچین معانی، احمد، تاریخ تذکره های فارسی [جلد ۲]، تهران، سنایی، چاپ دوم ۱۳۶۳ش.
- همو، کاروان هند [جلد ۲]، مشهد، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹ش.
- منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۲-۱۳۷۵ش.
- همو، فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، جلد اول و دوم ۱۳۵۷ش، جلد سوم ۱۳۵۹ش، جلد چهارم ۱۳۶۱ش.
- همو، فهرست نسخه های خطی فارسی [جلد ۶]، تهران، موسسه فرهنگی منطقه یی، ۱۳۴۸-۱۳۵۳ش.
- همو، فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه عمومی و آرشیو پتیاالا [پنجاب هند]، دهلی نو، رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۶ش.
- مولوی، مثنوی مولان جلال الدین محمد بلخی رومی، به تصحیح محمد استعلامی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۷۵ش.
- نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری [جلد ۲]، تهران، فروغی، چاپ دوم، ۱۳۶۳ش.

- نقوی، شهریار، فرهنگ نویسی- فارسی در هند و پاکستان، تهران، انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ، ۱۳۴۱ش-
- نوشاهی، خضر، فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، گنجینه آذر، اسلام آباد مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵ش-
- نوشاهی، عارف، فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج بخش، اسلام آباد، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، جلد اول، ۱۳۶۵ش، جلد دوم ۱۳۶۹ش-
- همو، فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی اردو کراچی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۳ش-
- همو، فهرست نسخه های خطی فارسی موزه ملی پاکستان کراچی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، ۱۳۶۲ش-
- نوشاهی، گوهر، "استاد ارجمند دکتر وحید قریشی"، دانش، شماره ۱۶، اسلام آباد، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان-

- Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Khoda Bakhsh Oriental Public Library, 1/87-123.
- Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, 2/584-593, 3/1000.
- Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the India office, 1/630-645.
- A Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum & Library, 4/99-122.
- Concise Descriptive catalogue of the Persian Manuscripts in the collection of the Asiatic Society of Bengal, 216-226, 368-369.
- A Descriptive catalogue of Persian, Urdu and Arabic Manuscripts in the Punjab University Library, Vol 1, Fasciculus 2/199-209, 279.
- Descriptive catalogue of the Persian Urdu & Arabic Manuscripts in the Dacca University Library, 1/67-71, 83-84.